

УДК 94(477.73) «19/1917»:
[37.03: 797.1]

Віталій Вербицький (Миколаїв)

ВОДНИЙ СПОРТ ЯК ЗАСІБ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ПРАКТИКИ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ В ОСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ ОДЕСЬКОГО НАВЧАЛЬНОГО ОКРУГУ (1894–1913 рр.)

Початок ХХ ст. характеризується піднесенням фізкультурно-масового руху в Росії. По всій території імперії створюються громадські спортивні організації, проводяться змагання з різних видів спорту, організуються виставки народної освіти, на яких демонструються досягнення у сфері фізичного розвитку учнівської молоді. Поступово російські спортсмени виходять на міжнародну арену і здобувають там всесвітнього визнання (І. Піддубний – боротьба, С. Уточкін – велоспорт, Н. Панін-Коломенкін – фігурне катання та ін.). Команда російських атлетів бере участь в Олімпійських іграх 1908 та 1912 рр.

Не залишалися осторонь від цього процесу і навчальні заклади. У містах серед учнівської молоді все частіше починають проходити змагання з різних видів спорту, проводяться Всеросійські олімпіади 1913 та 1914 рр., відбуваються огляди «потішних», при гімназіях та інститутах створюються спортивні гуртки. Стають особливо популярними у молодіжному середовищі такі види спорту, як футбол, гімнастика, легка атлетика, боротьба, плавання, велоспорт, фехтування, стрільба та інші. Найбільшого розвитку в Одеському навчальному окрузі почали набувати водні види спорту – веслування, плавання, вітрильний спорт.

Історія дореволюційного спорту, як частина національної культурної спадщини нашої країни, усе частіше стає предметом дослідження вчених, краєзнавців, спеціалістів у сфері фізичного виховання. У періодичних друкованих виданнях останніх років з'явився ряд цікавих публікацій, присвячених спортивному рухові на території південного регіону України. Серед цих статей слід відзначити дослідження

миколаївських авторів Л.П. Сергієнка, С.М. Главатого, А.Ф. Кисельова, М.В. Тернівського, Б. Арова та інших. Цікаві історичні факти, що стосуються виникнення й розвитку різних видів спорту на Херсонщині та Одещині, публікуються на сторінках періодичних видань відомими краєзнавцями А. Андреевим та Б. Галінським. Особливої уваги, на нашу думку, заслуговують статті І.Г. Бондаренка та Н.Ю. Довгань, в яких порушені питання стану фізичного виховання, розвитку гімнастики та водних видів спорту в навчальних закладах м. Миколаєва. Безперечно, у цих публікаціях міститься багато цікавої та цінної інформації. Проте доводиться констатувати, що питання становлення практики фізичного розвитку учнівської молоді на Півдні України досліджено не повною мірою, а тому потребує подальшого ретельного вивчення [1].

Саме тому автор поставив за мету: на підставі нових документів дослідити процес становлення й розвитку водних видів спорту в практиці загальноосвітніх установ Одеського навчального округу, а також проаналізувати діяльність високопоставлених офіційних осіб, членів царської сім'ї, спортивних організацій у справі популяризації морського та річкового спорту серед вихованців навчальних закладів.

Після невдалої спроби ввести наприкінці ХІХ ст. військову гімнастику в практику навчальних закладів Росії Міністерство народної освіти звернуло свою увагу на організацію занять спортом у позашкільний час. Однією з причин, яка спонукала царський уряд до такого рішення, було перевантаження навчальної програми загальноосвітніми дисциплінами, що, в свою чергу, не

залишало часу для проведення уроків фізичного виховання. До того ж ці заняття доволі часто зводились до військових прийомів і цим не викликали зацікавленості серед учнів.

Перші спроби організувати заняття з веслування були розпочаті ще в 1894 р. у Севастопольському Костянтинівському реальному училищі. Через рік (влітку 1895 р.) майстерності веслування та плавання почали навчати вихованців 6 чоловічих навчальних закладів Одеси: Рішельєвської 2-ї, 3-ї, 4-ї гімназій, реального та міського училищ [2]. Ініціативу було підтримано студентами Імператорського Новоросійського університету. 15 вересня 1896 року четвірка, сформована з вихованців цього закладу, вперше взяла участь у гонках з веслування, що проводилися серед членів Вітрильного кружка [3]. Потім циркуляр Міністерства народної освіти за №21600 від 15 серпня 1902 р. став своєрідним поштовхом до відкриття водного спорту і в інших освітніх установах Одеського навчального округу. Серед низки положень цього документу попечителям навчальних округів рекомендувалось, з метою укріплення здоров'я молоді, організувати в літній період часу заняття водним та іншими видами спорту. На виконання положень цього циркуляра в 1903 році починають проводитися заняття в Севастопольській та Євпаторійській гімназіях, у Миколаївському Олександрівському реальному училищі, в 1905 р. – в Катеринославській гімназії та, нарешті, в 1908 р. – у Миколаївській Олександрівській гімназії. В усіх перелічених навчальних закладах, за винятком Євпаторійської гімназії, спорт розвивався за сприяння місцевих яхт-клубів: Севастопольського, Чорноморського, Миколаївського та Катеринославського. Проте заняття ці не мали організаційного характеру: шлюпки навчальні заклади закупували різнотипними, змагання не влаштувалися, нагляд за учнями та керування ними не були організовані на належному рівні. В таких умовах

популярність водного спорту серед учнівської молоді скрізь почала спадати.

Нове дихання учнівському спорту приніс 1909 рік. Цьому значною мірою сприяло засідання комісії начальників середніх навчальних закладів Одеси, що відбулося 14 серпня 1908 р. На засіданні, що проходило під головуванням попечителя Одеського навчального округу А.І. Щербакова, було заслухано доповідь виконуючого обов'язки інспектора Одеської 4-ї гімназії А.А. Смирнова, згідно з яким «зобов'язано пана Смирнова спробувати навчання учнів веслуванню на шлюпках» [4], а також вирішено виділити на ремонт човнів та на інші витрати 280 рублів. Основне завдання експерименту 1908 року було перевірити можливість безпечного навчання вихованців майстерності водного спорту і разом з тим підготувати досвідчених веслувальників, щоб ті в майбутньому могли стати помічниками для спортивних інструкторів.

Своїх суден навчальні заклади Одеси на той момент не мали. Човни були надані Чорноморським яхт-клубом, Вітрильним гуртком, що діяв при ньому, а також Катерининським яхт-клубом. Усього в розпорядження Смирнова надійшло 10 шлюпок: 1 шестірка та 2 четвірки Чорноморського яхт-клубу; 1 гоночна четвірка Вітрильного гуртка; 1 п'ятірка та 5 двійок Катерининського яхт-клубу [5].

Офіційне відкриття учнівського морського спорту відбулося 2 вересня 1908 р. на території Катерининського яхт-клубу в присутності навчаючого начальства, міської влади, представників міського і портового управлінь. Для навчання веслування було відібрано по 10–15 учнів старших класів від кожних із 5-ти Одеських казенних гімназій, казенного реального училища та реального училища ім. Св. Павла. Заняття проводилися щоденно після уроків в період з 2 по 29 вересня з 4-ї до 6-ї годин дня. Кількість учнів під час занять коливалася від 50 до 80 чоловік, залежно від погоди і наявності в них вільного часу. Плату за навчання мистецтва веслування в сезоні 1908 р. з учнів не брали. Пізніше цю практику змінили, і, починаючи з 1909 р., учні

(окрім незаможних) за заняття спортом вносили плату в розмірі 50 коп. за місяць, або 2 руб. за сезон. Щоб оцінити користь для здоров'я вихованців від занять веслуванням лікарі навчальних закладів проводили програму дослідження змін фізичного стану спортсменів з обов'язковими антропологічними замірами зросту, ваги, сили, обсягів м'язів різних частин тіла, грудної клітки та ін. [6].

Цього ж року, окрім веслування, вихованці навчалися майстерності вітрильного спорту. Заняття стали можливими завдяки яхтсмену А. Трапані, який надав власну яхту «Ксенія» для потреб навчальних закладів. У море виходили 4 рази групами по 20–25 чоловік у супроводі команди матросів та осіб педагогічного нагляду. Поїздки мали на той момент більш розважальний характер [7].

Експеримент 1908 року виявився досить успішним. На нараді директорів середніх навчальних закладів 14 січня 1909 року створюється Особлива морська спортивна комісія з 3-х чоловік та визначено ряд заходів, спрямованих на подальший розвиток учнівського водного спорту в Одесі. До складу комісії увійшли: директор реального училища ім. Св. Павла Е.О. Міттельштейнер, вик. об. інспектора Одеської 3-ї гімназії І.Н. Панащенко та вик. об. інспектора Одеської 4-ї гімназії А.А. Смирнов. У розпорядження комісії кожним із семи навчальних закладів, що брали участь у розвитку водного спорту, було асигновано по 500 рублів, а саме: 300 рублів на спорудження шлюпок; 100 рублів для внеску до Катерининського яхт-клубу за право відвідання учнями в 1909 році його території, користування його веслувальними та вітрильними суднами, причальною лінією, буфетом і роздягальнею; і, нарешті, 100 рублів для наймання вчителя веслування та плавання і, разом з тим, на непередбачені витрати в сезоні 1909 р. Виконуючи поставлені завдання, спортивна комісія, спільно з Катерининським яхт-клубом, напрацювала ряд нормативно-правових документів серед яких: особливі правила, що регулювали відносини Катерининського

яхт-клубу з Одеським навчальним округом, а також загальні правила для вихованців середніх навчальних закладів, що брали участь у морському спорті. Ці документи були схвалені попечителем округу і завдяки його особистій участі затверджені на загальних зборах яхт-клубу. Крім того, у 1909 році комісії вдалося добитися від портового керівництва нової, більш зручної причальної лінії для розвитку учнівського спорту, запросити на службу двох наглядачів за поведінкою та безпекою учнів на території яхт-клубу, а також одного матроса для надання послуг учням-спортсменам з оплатою за сезон (5 місяців) старшому наглядачеві – 285 руб., молодшому – 250 руб. та матросу – 150 руб. [8].

Особливу увагу спортивна комісія звертала на будівництво нових веслових суден. Щоб прирівняти усіх спортсменів в умовах тренувань та подальших змагань, на нараді було розроблено ескіз човнів, а також прийнято рішення побудувати однотипні гічки-шестірки «прогулянкового типу» завдовжки приблизно 29–30 футів та завширшки 5–5,5 фута кількістю 6–7 штук. Однак при реалізації цих планів комісії довелося зіштовхнутися з рядом труднощів, пов'язаних з обмеженням коштів та зі зривом термінів здачі суден. У результаті до червня 1909 року в розпорядження спортивного комітету надійшло лише три нові шлюпки, вартістю 285 руб. кожна, побудовані А. Зоновим згідно з укладеною ним особливою нотаріальною угодою [9].

Незважаючи на об'єктивні труднощі, учнівський морський спорт в Одесі продовжував успішно розвиватися. До семи казенних навчальних закладів у 1909 р. додалася приватна гімназія, заснована А.В. Югмейстером. Загальна кількість учнів-спортсменів становила 241 чол. Максимальна кількість тих, хто навчався, продовжувала залишатись на рівні 50–80 чоловік на день. Цього ж року збільшилася тривалість сезону з травня по вересень. Розклад щоденних занять виглядав приблизно так:

– з ранку і до 11–12-ї годин дня – веслування;

– з 12.00 до 13.00 – купання та навчання плавання;

– з 13.00 до 15.00 – перерва;

– з 15.00 до 16.00 – купання;

– з 16.00 до 17.00 – веслування.

Результати навчання перевірялися гонками на двійках на дистанцію 400 саж. Переможцям від яхт-клубу чи округу видавалися призи у вигляді жетонів. Усього в 1909 році серед учнів Одеси було проведено 3 гонки та одну гонку на огляді, що проходив у м. Ялті.

Усі події, що стосувалися учнівського спорту, щоденно фіксувалися в так званому «шканцевому журналі», спеціально заведеному з цією метою спортивною комісією [10].

Менш успішним у сезоні 1909 р. виявилось навчання майстерності вітрильного спорту. Причина полягала в тому, що навчальні заклади не мали власних вітрильних суден та спеціалістів вітрильної справи. А укладені домовленості Комісії з Катерининським яхт-клубом про надання яхт та рульових не виконувались останнім. Через відсутність членів клубу, які хотіли й могли б систематично проводити заняття, виходи в море були випадковими. Таких випадкових поїздок з різними керівниками, різною кількістю суден та учнів було лише 4 чи 5. Заняття почали проводитися більш систематично завдяки зусиллям пана Морозова, який провів 11 плавань на одній яхті. Згодом і ці виходи в море стали неможливими через поломку яхти та викликані цим непорозуміння.

Практична частина навчання доповнювалася вивченням теорії морської справи. Наприкінці літа (11, 14, 18 та 24 серпня) відбулося 4 лекції: дві – учителя плавання пана Чебана з навігації та дві – члена яхт-клубу пана Стефановського з морської практики (суднобудування).

Підбиваючи підсумки сезону 1909 р., спортивна комісія для подальшого розвитку водного спорту визнала необхідним:

– продовжити спорудження нових шлюпок;

– наявні судна та ті, що будуються, обладнати вітрилами, для чого асигнувати додатково по 150 руб. на шлюпку;

– допустити до занять морським спортом учнів III та IV класів;

– досягти повної самостійності у питаннях спортивно-морського виховання [11].

Згідно з грошовим звітом за 1909 рік, на розвиток морського спорту в Одесі спортивною комісією було витрачено 3893 руб. 37 коп., із них:

– на будівництво шлюпок – 880 руб.;

– витрати з організації спорту – 2126 руб. 17 коп.;

– на організацію огляду та поїздки учнів до Ялти – 887 руб. 20 коп. [12].

Позитивний досвід навчальних закладів Одеси послужив поштовхом до відновлення водного та морського спорту в тих містах, де він уже існував, та, разом з тим, до відкриття його в містах: Акермані, Херсоні, Феодосії, Керчі, Маріуполі, Ялті, Павлограді й Тирасполі. За наявними даними, в 1909 році в містах Одеського навчального округу водним спортом захоплювалося близько 419 чоловік. Найбільша кількість тих, хто ним займався, припадала на Севастопольське реальне училище – 106 чол. та на Севастопольську гімназію – 72 чол. Не менш популярним водний спорт був у Миколаївській Олександрівській гімназії – 43 чол., Акерманській гімназії – 38 чол., Херсонській гімназії – 36 чол. та Миколаївському реальному училищі – 35 чол. Навчальним закладам належало 12 суден різних типів та розмірів. Найкраще від інших були обладнані Севастопольське реальне училище та Севастопольська гімназія. В їхньому розпорядженні перебували: 1 гічка-четвірка, 1 шестірка, 2 вісімки та 1 катер на 12 весел [13].

З 1909 року водний спорт починає розвиватися й у жіночих навчальних закладах. Піонером у цій справі стала 1-а міська Катеринославська жіноча гімназія, яка поряд із чоловічими гімназіями та двома реальними училищами придбала 8-весельну шлюпку для навчання веслування своїх учениць.

У наступні роки водний спорт продовжує набирати свою популярність. Так, у 1913 р. заняття проводилися вже у 18 гімназіях Округу: Акерманській, Олександрівській, Імператора Олександра III в Болграді, Бердянській, Керченській Олександрівській, Маріупольській Олександрівській, Миколаївській Олександрівській, Одеській Рішельєвській, Одеській II, Одеській III, Одеській IV, Одеській V, Павлоградській, Севастопольській, Херсонській I, Херсонській II, Ялтинській Олександрівській та Феодосійській. Кількість учнів, що займалися цим видом спорту, значно зросла. У Севастопольській гімназії веслуванням і плаванням захоплювались 85 учнів із загального складу цієї гімназії – 263 чел., у Миколаївській Олександрівській – 105 чоловік із 309 вихованців, у гімназії Імператора Олександра III в Болграді – 100 чоловік із 373 учнів [14].

Вагоме місце водний спорт посідав у навчальних закладах м. Миколаєва. Як уже зазначалося вище, заняття веслуванням починають проводитись з 1903 р. в Миколаївському реальному училищі, а з 1908 року – і в Миколаївській Олександрівській гімназії. Цього ж року відбулися перші веслувальні гонки для дам та вихованців навчальних закладів. У 1912 році Морське відомство надає в користування навчальним закладам м. Миколаєва ділянку берегової смуги по р. Південний Буг площею 37 кв. саж., на якій створюється учнівський яхт-клуб. Для занять спортом були створені всі умови: причал для човнів; кам'яний будиночок для боцмана; дерев'яний барак площею 70 кв. саж., в якому розміщувалися: зал для спортсменів, кімната для чергових викладачів, майстерня для ремонту суден, приміщення для зберігання човнів та їх приладдя. Вартість усіх споруд становила біля 4000 руб. Освітні установи придбали кілька суден різних типів та розмірів, а саме: реальне училище – одну шестірку й одну четвірку, Олександрівська гімназія – дві двійки прогулянкового типу, 12-весловий катер та одну вітрильну шлюпку. Заняття проводились у весняно-літній

період. Зміст занять полягав у навчанні веслування, плавання під вітрилами та ескадронним строєм. Поряд діяла школа плавання, створена Товариством рятування на водах, де бажаючі могли в позашкільний час навчитися плавати за певну оплату. Тут же знаходилася рятувальна станція [15].

Поряд із середніми навчальними закладами, заняття веслуванням починають проводитись й у вищих освітніх установах. Зокрема, з 1913 р. вдалося організувати заняття у Феодосійському вчительському інституті. З цією метою інститутом було придбано шлюпку, на якій вихованці під наглядом боцмана у весняно-осінній період у вільний від занять час могли займатися веслувальним спортом [16].

Усі заняття водним спортом в Одеському навчальному окрузі проводилися на Чорному та Азовському морях, Дністровському та Дніпро-Бузькому лиманах, на річках Південний Буг, Дніпро і навіть на невеличкій річці Вовчій (Павлоградська гімназія).

В інтересах фізичного розвитку учнів деякі гімназії влаштовували розважальні учнівські екскурсії на шлюпках. Найдовші з них були проведені Ялтинською Олександрівською гімназією – на відстані біля 100 верст у містах Судак та Севастополь, а також гімназією імператора Олександра III на відстань 90 верст від Болграда до Ізмаїла [17].

Для учнів, що займалися морським та річковим спортом, протягом літнього часу неодноразово влаштовувалися човнові гонки з видачею призів. Так, у 1912 р. у Миколаєві відбулося кілька стартів (21, 28 липня та 4 серпня), в яких, окрім Миколаївського реального училища та Олександрівської гімназії, взяли участь учні гімназій п. Веренського та п. Березовського [18]. З 15 по 18 вересня 1913 року в Одесі на Одеському рейді проходили окружні веслувальні змагання, організовані управлінням Одеського навчального округу на перехідні призи, засновані Комітетом морських екскурсій, дійсним статським радником В.М. Пуришкевичем, графом

М.М. Толстим та професором К.М. Сапежком. У змаганнях взяли участь команди всіх казенних гімназій та двох реальних училищ Одеси, а також дві команди 1-ї і 2-ї Херсонських гімназій, команди Ялтинської Олександрівської та Керченської гімназій. Програма змагань складалася з веслування на човнах та вітрильних гонок [19].

Вагомий внесок у популяризацію водних видів спорту серед навчальних закладів Одеського навчального округу зробив спортивний огляд, що проходив у 1909 році в Ялті. З пропозицією представити спортсменів-учнів на огляді Почесного Командора Катерининського яхт-клубу, Великого Князя Олександра Михайловича, виступив попечитель Одеського навчального округу А.І. Щербаков. Ініціативу було підтримано Командором Катерининського яхт-клубу М.П. Єрмаковим, і 27 серпня 1909 р. група учнів-спортсменів Одеси в складі 58 чоловік та 3 керівників виїхала до Ялти. Крім того, на запрошення А.І. Щербакова взяли участь в огляді відгукнулися гімназії та реальні училища міст Севастополя, Миколаєва, Євпаторії та Ялти. До визначеного терміну від цих навчальних закладів до Ялти прибуло 54 учні та 3 керівники. Туди ж було доставлено і веслувальні судна, всього 16 човнів – 8 великих та 8 дрібних. Огляд було призначено на 2 вересня. Змагання проходили в присутності імператора Олександра II, членів його сім'ї, а також попечителя Одеського навчального округу А.І. Щербакова, Таврійського губернатора В.В. Новицького, Ялтинського міського голови Рибицького, начальника Ялтинського порту Новинського. Спочатку спортсмени показали свої вміння в ескадреному плаванні, що складалося з різних переходів човнів на морі, а потім перейшли до змагань на учнівських шлюпках. Першою відбулася гонка двійок (2 веслувальники та рульовий). У гонці брали участь 16 човнів трьома заїздами по 2 шлюпки на 1 віху. Дистанція – 320 саж. в один кінець, або 640 саж. з поворотом. За підсумками заїздів місця розподілилися наступним чином: перше місце і головний

приз дістався двом двійкам – Одеській 2-й гімназії та Миколаївській гімназії, які закінчили гонку з часом 7 хв. 59 сек., друге місце виграло Одеське реальне училище 8 хв., третє – учні Одеської 5-ї гімназії – 8 хв. 35 сек., і, нарешті, 4-е місце дісталось Одеській 4-й гімназії – 8 хв. 42 сек. Після закінчення гонок на двійках приступили до змагань на великих суднах. У заїзді брали участь 7 човнів. Першою до фінішу прийшла Одеська шестірка №1 з 12 веслярами, озброєними катерними веслами, другою – Одеська шестірка №3, озброєна 6 дволопатевиими веслами, третьою – Одеська шестірка №2, озброєна 12 катерними веслами, четвертою – Ялтинська дволопатева п'ятірка, п'ятою – дволопатева шестірка Севастопольського реального училища; шостою – шестірка Ялтинських гімназистів і сьомою – катер-вісімка Севастопольської гімназії. Після закінчення гонок усім переможцям та призерам були вручені цінні подарунки. Два перші призи двійкам-веслувальникам – срібні годинники з монограмою Великого Князя Олександра Михайловича, рульовим – золоті запонки. Решта екіпажів-призерів були нагороджені срібними жетонами [20].

Підбиваючи підсумки викладеного вище, можна зробити висновок, що учнівський водний спорт мав досить велику популярність. Цьому багато в чому сприяла політика, яку проводила держава у справі розвитку учнівської молоді, розглядаючи фізичні вправи як засіб підготовки молоді до служби в армії, і водночас з допомогою занять спортом намагалася відволікти її від політичної діяльності.

Принципово важливо, на наш погляд, відзначити, що водний спорт розвивається в Одеському навчальному окрузі, в основному, завдяки зусиллям та особистій участі членів царської сім'ї і високопоставлених чиновників Одеського навчального округу. Вагомий внесок у справу розвитку спорту належить міським яхт-клубам і, зокрема, окремим його членам. Багато в чому завдяки їхній участі та під їхнім керівництвом були організовані практичні заняття,

проводилися лекції, влаштовувалися гонки суден, виділялися кошти на будівництво шлюпок. Незважаючи на позитивні сторони розвитку водного спорту, все ж таки доводиться констатувати, що ці заняття проводилися винятково в міських навчальних закладах, учні яких представляли дітей дворян та родин середнього стану, тоді як основна маса учнівської молоді в початковій школі залишалася незадіяною у цьому процесі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сергієнко Л.П. Про зародження фізкультури і спорту на Миколаївщині // IV Республіканська конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – К., 1989. – С. 606-607; Сергієнко Л.П., Главатий С.М. Світ здоров'я. – Одеса: Маяк, 1992; Кисельов А.Ф., Козир М.Б. Від масовості – до майстерності у фізичній культурі та спорті (1789–2001 рр.). – Миколаїв: МДПУ, 2003; Терновський М.В. Истории Николаевского яхт-клуба. - Николаев: Атолл, 2005; Аров Б. А начиналось на пустыре // Аров Б. Акварели родного города. – Николаев, 2002. – С.266-273; Андреев А. 120 лет назад херсонцы активно занимались гимнастикой // Субботний выпуск. - 2006. – 14 июля, №29. – С.15; Галинский Б. Они были первыми // Вечерняя Одесса. - 1973. – 13 декабря, 20 декабря; Бондаренко І.Г. Розвиток веслування на шлюпках на Миколаївщині (кінець XIX – початок XX ст.) // Слобожанський науково-спортивний вісник. ХДАФК. – Харків, 2005. – №8. – С.322-325; Довгань Н.Ю. Фізичне виховання і спорт у початкових і середніх закладах Миколаєва у кінці XIX – на початку XX ст. // Матеріали науково-практичної конференції «Розвиток освіти і культури України в XVII–XIX ст.», 22–23 листопада 1999 р. – Глухів: ГДПІ, 1999. – С.3-6.
2. Приложения. Опыт организации обучения воспитанников учебных заведений г. Одессы

искусству плавания и гребли // Циркуляр по Одесскому учебному округу. - 1896. – №1 (январь). – Одесса, 1896. – С.663- 670.

3. Отчет парусного кружка при Черноморском яхт-клубе за 1896 г. – Б.м. і д.в. – С.16.

4. Ученический водный спорт в Одесском учебном округе. – Одесса: Типография Е.И. Фесенко, 1910. – С.17.

5. Ibid. - С.17-18.

6. Ibid. - С.18-19.

7. Ibid. - С.20-21.

8. Ibid. - С.23-24.

9. Ibid. - С.24-27.

10. Ibid. - С.28-31.

11. Ibid. - С.31-53.

12. Ibid. - С.41.

13. Ibid. - С.46- 49.

14. Отчет попечителя Одесского учебного округа о состоянии средних и низших учебных заведений Одесского учебного округа за 1913 г. – Одесса: Типография общества «Русская Речь», 1914. – С.52-53.

15. ДАМО, ф.123, оп.1, спр.58, арк.20-21.

16. Отчет попечителя Одесского учебного округа о состоянии средних и низших учебных заведений Одесского учебного округа за 1913 г. - С.20.

17. Ibid. - С.52-53.

18. Спорт // Николаевская газета. - 1912. – 24 июля (№1952). – С.3; Спорт // Николаевская газета. - 1912. – 1 августа (№1959). – С.3; Спорт // Николаевская газета. - 1912. – 8 августа (№1964). – С.3.

19. Известия из школьной жизни Одесского учебного округа. Ученические гонки Одесского учебного округа на переходящие призы в 1912 г. // Циркуляр по Одесскому учебному округу, – 1913. – №1-2 (январь–февраль). – Одесса, 1913. – С.119-124.

20. Ученический водный спорт в Одесском учебном округе. – Одесса: Типография Е.И. Фесенко, 1910. – С.34-39.

Вербицький Віталій. Водний спорт як засіб позашкільної практики фізичного виховання в освітніх закладах Одеського навчального округу (1894 – 1913 рр.).

У статті висвітлюються питання виникнення та розвитку водних видів спорту серед учнівської молоді на території південного регіону Російської імперії.

Verbitsky Vitaly. Aquatics as means of out-of-school practice of physical training in educational institutions of the Odessa educational district (1894 - 1913).

The article deals with foundation and development of kinds of water sports among the students of the southern region of the Russian Empire.

Надійшла до редакції 1.12.2007 р.